

παρουσιάσεις –

ΟΙ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΙΣ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Ματθαίος Γιωσαφάτ

Ψυχίατρος-Παιδοψυχίατρος

Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Ομαδικής Ανάλυσης
και Οικογενειακής Θεραπείας

Θα προσπαθήσω σ' αυτή την εισήγηση να περιγράψω περιληπτικά τις βασικές ανάγκες των παιδιών. Θ' αναφερθώ στη συνέχεια σε μερικές από τις χαρακτηριστικές αλλαγές που επήλθαν ή επέρχονται στην εποχή μας, τόσο στον παγκόσμιο, όσο και ειδικότερα στον ελλαδικό χώρο και θα προσπαθήσω με δύο λόγια να επισημάνω τόσο τις θετικές όσο και τις αρνητικές επιπτώσεις τους στον τρόπο ικανοποίησης των αναγκών των παιδιών. Θα κλείσω προτείνοντας μερικές κατευθύνσεις και μέτρα, σαν μια εισαγωγή στις εμπειριστατωμένες προτάσεις που θ' ακουστούν αμέσως μετά από μένα στο στρογγυλό τραπέζι που ακολουθεί. Πρέπει να τονίσω εδώ ότι οι δικές μου προτάσεις δεν προκαθορίζουν καθόλου το περιεχόμενο των εισηγήσεων των ομάδων εργασίας για το έργο των οποίων δεν έχω καμμία γνώση ή συμμετοχή, κι εκφράζουν απλώς τις προσωπικές μου απόψεις.

Ο *Freud* είπε ότι το παιδί είναι ο πατέρας του ενήλικα ανθρώπου. Κάτω από την φαινομενική αυτή παραδοξολογία, περιέγραψε ακριβώς ότι ο τρόπος που ζήσαμε σαν παιδιά, επηρεάζει καθοριστικά τον τρόπο που ζούμε και συμπεριφερόμαστε σαν ενήλικες. Κι αυτό έχει τεράστια σημασία: η κοινωνία του αύριο δεν εξαρτάται μόνο από τις πολιτικές και κοινωνικές προσπάθειες του σήμερα, αλλά σ' ένα πολύ μεγάλο ποσοστό από τον τρόπο που ανατρέφουμε τα παιδιά μας σήμερα, από τον τρόπο δηλαδή που ικανοποιούμε τις ουσιαστικές τους ανάγκες. Η μελέτη λοιπόν των αναγκών των παιδιών και των σωστότερων τρόπων ικανοποίησής τους έχει θεμελιακή σημασία, τόσο για τη δική τους σωματική και ψυχική υγεία όσο και για την σωματοψυχική υγεία κι ευτυχία της κοινωνίας που παραδίνουμε στα παιδιά μας και μέσα στην οποία θα ζήσουμε τα γερατεία μας, όταν αυτά πια θα έχουν αναλάβει την σκυτάλη της λειτουργίας της.

ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Μπορούμε να διαιρέσουμε τις βασικές ανάγκες του παιδιού σε τρεις κατηγορίες: τις βιολογικές, τις ψυχικές και τις κοινωνικές ανάγκες.

Είναι αυτονόητο ότι οι κατηγορίες αυτές δεν είναι ανεξάρτητες, αλλά ότι οι ανάγκες αυτές αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται απόλυτα. Σώμα, ψυχή και περιβάλλον είναι η αδιαίρετη έκφραση της προσωπικότητας του παιδιού και του ενήλικα.

1. Βιολογικές ανάγκες: Αυτές είναι γνωστές και αφορούν την σωματική υγεία του παιδιού μέσα από την σωστή διατροφή και περίθαλψη. Οι παιδίατροι που μετέχουν στο συνέδριο περιέγραψαν και θα περιγράψουν λεπτομεριακά τις ανάγκες αυτές, με πιο αρμόδιο τρόπο από μένα, ώστε δεν θ' απασχοληθώ καθόλου με αυτή τη πλευρά του θέματος.

2 & 3. Οι ψυχικές και κοινωνικές ανάγκες του παιδιού: Θα περιγράψω από κοινού τις ανάγκες αυτές, γιατί το πρώτο και βασικότερο κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού είναι η οικογένεια. Και ψυχικές ανάγκες του παιδιού δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από την οικογένεια. Αν το παιδί είναι ο πυρήνας, η οικογένεια είναι το πρωτόπλασμά του. Ο μεγάλος Βρετανός παιδίατρος και ψυχαναλυτής *Donald Winnicott* είπε: "Δεν υπάρχει η έννοια του παιδιού από μόνη της. Υπάρχει το ζεύγος μητέρας-παιδιού". Κι αργότερα το σύνολο, το σύστημα, όπως το περιγράφουμε σήμερα, της οικογένειας. Όπως στην Ιατρική η επικέντρωση στην παθολογοανατομική βλάβη σαν αιτία της αρρώστειας αντικαταστάθηκε από την έννοια της δυσλειτουργίας που προκαλεί την βλάβη, έτσι και στην σημερινή ψυχιατρική η έννοια της ψυχικής πάθησης, περιορισμένης σε ένα άτομο π.χ. σ' ένα παιδί, αντικαταστάθηκε βαθμιαία, από την έννοια της δυσλειτουργίας ολόκληρου του συστήματος της οικογένειας, που προκαλεί διαταραχή σ' ένα από τα μέλη του π.χ. σ' ένα παιδί.

Η ψυχαναλυτική θεωρία, αλλά και οι νεώτερες παιδιατρικές, παιδοψυχιατρικές, ψυχολογικές και ηθολογικές έρευνες, μας έδωσαν μια εικόνα, που ενώ δεν είναι πλήρης, είναι, σήμερα, αρκετά λεπτομερική και κατατοπιστική για τα στάδια της ψυχικής εξέλιξης του παιδιού και τις ανάγκες που είναι εντονότερες σε κάθε στάδιο. Ο τρόπος που ικανοποιείται η κάθε ανάγκη, στο κρίσιμο γι' αυτή στάδιο ανάπτυξης, είναι καθοριστική για την κατοπινή πορεία της ανάγκης αυτής και των τρόπων που επιζητεί για την ικανοποίησή της, τόσο στο παιδί, όσο και στον ενήλικο.

Πρώτος ο *Freud* περιέγραψε τα στάδια της ψυχικής πορείας του παιδιού και τα διαίρεσε στα γνωστά: στοματικό, πρωκτικό, φαλλικό, και γεννησιακό, που καλύπτουν τα πρώτα έξη χρόνια της ζωής και έχουν καθοριστική σημασία για την ολοκλήρωση της ψυχικής δομής του ανθρώπου. Η *Melanie Klein* προχώρησε βαθύτερα στην μελέτη του πρώτου χρόνου της ζωής και περιέγραψε την παρανοειδή-σχιζοειδική και την καταθλιπτική φάση. Στην συνέχεια οι *Winnicott* και *Fairbairn* προχώρησαν στην μελέτη της

διαπροσωπικής σχέσης του παιδιού προς τη μητέρα κι αργότερα προς τα άλλα πρόσωπα της οικογένειας, ενώ ο *J. Bowlby* ξεκινώντας από ψυχαναλυτικά αλλά και ηθολογικά και πειραματικά δεδομένα, περιέγραψε τον αναπτυσσόμενο δεσμό μητέρας-παιδιού και παιδιού-οικογένειας και την τεράστια σημασία του για την σωματοψυχική υγεία του παιδιού στην κατοπινή ζωή του. Ο *E. Erikson* μελέτησε περισσότερο την επίδραση, όχι μόνο του οικογενειακού, αλλά του γενικότερου κοινωνικού περιβάλλοντος και περιέγραψε τα 8 στάδια της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του ανθρώπου.

Θα πρέπει να τονίσω εδώ ότι οι ψυχικές ανάγκες του παιδιού είναι συνειδητές και ασυνειδήτες. Γίνονται ασυνειδήτες όσες ανάγκες απωθούνται γιατί απαγορεύονται από το οικογενειακό περιβάλλον. Η απώθηση των αναγκών αυτών στο υποσυνείδητο, αποτελεί την βάση της ψυχαναλυτικής θεωρίας κι αποτέλεσε το σημείο εκκίνησης για πολλούς συγγραφείς για την ερμηνεία όχι μόνο της ψυχοπαθολογίας του ατόμου, αλλά και της γενικότερης ιστορικής πορείας του ανθρώπου (βλ. *N. Brown*, Σχολή Φρανγκφούρτης, Μαρκούζε κ.λ.π.).

Τέλος τα τελευταία 25 χρόνια, η θεωρία και η κλινική πράξη της Οικογενειακής Θεραπείας, θεωρεί την οικογένεια σαν ένα σύστημα όπου τα μέλη αλληλοεπηρεάζονται βαθύτατα και κάθε σύμπτωμα σ' ένα μέλος δεν είναι παρά η εκδήλωση δυσλειτουργίας ολόκληρου του συστήματος της οικογένειας. Οδηγηθήκαμε δηλαδή όπως ανέφερα και προηγούμενα, από την ψυχοπαθολογία του ενός ατόμου σε μία κοινωνική παθολογία της μικροκοινωνίας, που είναι η οικογένεια. Από την γραμμική εξέλιξη μιας παθολογίας, σ' ένα μέλος, σε μια θεώτηση της παθολογίας της οικογένειας σε κυκλική μορφή.

Το ψυχολογικό σύμπτωμα σ' ένα παιδί δεν θεωρείται, σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές, ένα ιστορικά καθορισμένο γεγονός, που κάποτε συνέβηκε κι έκτοτε ακολουθεί την πορεία του, ανεξάρτητα από τις οικογενειακές επιδράσεις. Αντίθετα θεωρείται ένα σύμπτωμα που εμφανίζεται, διατηρείται, εξαφανίζεται ή εμφανίζεται σ' ένα μέλος της οικογένειας, λόγω της δυσλειτουργίας του όλου οικογενειακού συστήματος, που με συνεχείς επανατροφοδοτήσεις (*feed-back loops*), μεταξύ όλων των μελών, δημιουργεί, δυναμώνει, εξαφανίζει ή μεταφέρει σ' άλλο μέλος την παθολογία του.

Οι νεώτερες επιστήμες που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια μαζί με την ψυχανάλυση, αποτελούν την βάση για τις απόψεις αυτές κι επιβεβαίωσαν, συχνά πειραματικά, την εγκυρότητα της θεώρησης αυτής που έχει τεράστια σημασία για την διάγνωση και θεραπεία τόσο της ψυχικής διαταραχής, όσο και της διαταραχής σε επίπεδο κοινωνίας, όπως θα πω αμέσως μετά. Οι θεωρίες κι επιστήμες αυτές είναι, εκτός από την ψυχανάλυση, η θεωρία Γενικών Συστημάτων (*Von Bertalanffy*), η κυβερνητική (*N. Wiener*), η Ηθολογία (*K. Lorenz*), η Θεωρία της Επικοινωνίας (*Bateson*), η Θεωρία των Παιγνίων, η Θεωρία της Πληροφόρησης και άλλες.

Η οικογένεια δεν είναι παρά ένα σύστημα μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, το οποίο επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο επανατροφοδότησης την οι-

κογένεια, που με τη σειρά της επηρεάζει την κοινωνία. Η οικολογική αυτή αντίληψη θεωρεί την οικογένεια σαν μια χοάνη, ένα χωνευτήρι, όπου οι αξίες και οι ανάγκες της κοινωνίας μεταβιβάζονται στην οικογένεια, περνούν μέσα από το δικό της φίλτρο, αυτό που ονομάζουμε ιδιοτυπία της κάθε οικογένειας ή οικογενειακή ατμόσφαιρα, και τελικά μεταβιβάζονται στα παιδιά, που θ' αποτελέσουν και θα δημιουργήσουν την ιδιοτυπία της αυριανής κοινωνίας. Πρέπει εδώ να τονίσω ότι η οικογενειακή ατμόσφαιρα δημιουργείται από τη σύντηξη δύο άλλων οικογενειών με τη δική τους ιδιοτυπία, δηλ. τις δύο οικογένειες καταγωγής, του πατέρα και της μητέρας. Η διαλεχτική αλληλεπίδραση της ατμόσφαιρας των δύο αυτών οικογενειών καθορίζει το ατομικό πρόσωπο της καινούριας οικογένειας, που αναπτύσσει δικούς της τρόπους ικανοποίησης των αναγκών των συζύγων και των παιδιών που θ' αποκτήσουν.

Μέσα από τα παραπάνω γίνεται, νομίζω, σαφές, ότι η τρίτη κατηγορία αναγκών του παιδιού, οι κοινωνικές ανάγκες (όπως οι ανάγκες για σχέσεις με συνανθρώπους, η εκπαίδευση του παιδιού με την γενικότερη έννοια, η κοινωνικοποίησή του ώστε να μπορεί να ζήσει προσαρμοσμένο στην ευρύτερη κοινωνία) είναι στενά δεμένη με την οικογένειά του, που αποτελεί το χωνευτήρι των επιδράσεων του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Συνεπώς, σε τελική ανάλυση, οι ανάγκες του παιδιού, οι ανάγκες της οικογένειας και οι ανάγκες της κοινωνίας είναι βασικά ταυτόσημες. Οι βιολογικές και ψυχοκοινωνικές ανάγκες του παιδιού κι αργότερα οι ίδιες ανάγκες του ενήλικου, δημιουργούν τους ατομικούς και κοινωνικούς πειραματισμούς κι αγώνες για την οργάνωση και βελτίωση της κοινωνίας, ώστε η κοινωνία αυτή να ικανοποιήσει τις ανάγκες αυτές. Μορφές κοινωνικής οργάνωσης που από το δομή τους προκαλούν διαστρέβλωση της ικανοποίησης των φυσιολογικών αναγκών του παιδιού δημιουργούν μια προβληματισμένη αλλά και προβληματική νέα γενιά, που θα δημιουργήσει κοινωνικές αναταραχές για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες που δεν ικανοποιήθηκαν στην παιδική ηλικία. Αν π.χ. η κοινωνία είναι έντονα άνιση στην κατανομή των αγαθών, αυτό θα έχει επιπτώσεις στον τρόπο που ικανοποιήθηκαν οι ανάγκες αυτές στην παιδική ηλικία. Τα παιδιά που συνήθισαν στα πλούσια αγαθά θα θελήσουν να διατηρήσουν την προνομιακή ταξική αυτή μεταχείριση, ενώ τα παιδιά που στερήθηκαν τα αγαθά αυτά θα θελήσουν να τ' αποκτήσουν αλλάζοντας με πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες τη δομή της κοινωνίας. Αυτή η απλουστευμένη διατύπωση γίνεται ακόμα πιο περίπλοκη, αν λάβουμε υπ' όψη ότι τα αγαθά δεν είναι μόνο οικονομικά αλλά και ψυχικά κι ότι ένα παιδί που δεν ικανοποιήθηκε στις ψυχικές του ανάγκες, τόσο τις συνειδητές όσο και τις ασυνειδητές, θα προσπαθήσει συχνά, όταν μπορέσει, να ικανοποιήσει (ιδίως τις ασυνειδητές ανικανοποίητες ανάγκες του) με διαστρεβλωμένο τρόπο, δηλ. με την μετατροπή καθαρά ψυχικών αναγκών (όπως αγάπη, ασφάλεια, σεξουαλικότητα, εκτίμηση κι αποδοχή της προσωπικότητάς του), σε άλλες μορφές ικανοποίησης όπως η συσσώρευση καταναλωτικών αγαθών, πλούτου ή ανεξέλεγκτη δύναμη εξουσίας πάνω στον συνάνθρωπό του. Το αποτέ-

λεσµα είναι η δηµιουργία καπιταλιστικών και φασιστικών τάσεων ή απλά υπερβολικού καταναλωτισµού σε ορισµένες οµάδες ατόµων που για να τις ικανοποιήσουν θα πρέπει να καταπιέσουν άλλες οµάδες ανθρώπων. Οι δευτερογενείς αυτές ικανοποιήσεις όµως είναι αδύνατο να αντικαταστήσουν ουσιαστικά τις αρχικές φυσιολογικές ανάγκες, και το άτοµο αυτό παραµένει βασικά ανικανοποίητο και οδηγείται σε περαιτέρω αύξηση της επιθετικότητας, της συσσωρευτικότητας και της αυταρχικότητάς του, προκειµένου να πληρώσει το ψυχικό κόστος που υπάρχει από την µη ικανοποίηση των πρωταρχικών φυσιολογικών ψυχικών αναγκών. Κι αυτό που ισχύει για άτοµα, ισχύει και για οµάδες ανθρώπων, κοινωνικές τάξεις ή ολόκληρα έθνη.

Η αναγκαστικά απλουστευµένη αυτή συµπλήρωση της µαρξιστικής και άλλων κοινωνικών θεωριών µε βάση τα ψυχαναλυτικά δεδοµένα, είναι κατά την γνώµη µου πιο περιεκτική, γιατί λαµβάνει υπόψη ότι ο άνθρωπος δεν είναι µόνο κοινωνικό αλλά και βιολογικό και ψυχολογικό ον, ότι οι βιολογικές και ψυχικές του ανάγκες αποτελούν την κινητήρια δύναµη για την κίνηση του κοινωνικού γίγνεσθαι και την διαπάλη των κοινωνικών οµάδων σε ταξικό, εθνικό ή ιδεολογικό πλαίσιο. Άλλωστε, οι ιδεολογίες δεν είναι παρά µια προβολή στον αφηρηµένο θεωρητικό χώρο, της ανάγκης του ανθρώπου να βελτιώσει την υλική, ψυχική και πνευµατική ποιότητα της ζωής του, να ικανοποιήσει δηλαδή τις βαθύτερες πρωταρχικές του ανάγκες.

Οι ανάγκες του παιδιού λοιπόν, σε τελική αναγωγική ανάλυση, δεν είναι παρά οι ανάγκες της κοινωνίας και οι ανάγκες της κοινωνίας δεν είναι — ούτε πρέπει να είναι — τίποτε άλλο από την ικανοποίηση των ουσιαστικών αναγκών του παιδιού.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ

Οι βασικές βιολογικές και ψυχικές ανάγκες του παιδιού είναι σχετικά ανεπηρέαστες από τις κοινωνικές συνθήκες, είναι θα έλεγα αιώνιες. Από όσα γνωρίζουµε µέχρι σήµερα, ο άνθρωπος πάντα χρειάζεται τροφή, ασφάλεια, σεξουαλική ικανοποίηση, διαπροσωπικές σχέσεις και µια θέση στην κοινωνία που τον περιβάλλει. Κάθε κοινωνία όµως και κάθε ιστορική εποχή ικανοποιεί µε διαφορετικό τρόπο τις ανάγκες αυτές. Συχνά οι αλλαγές των κοινωνικών συνθηκών δηµιουργούν µεταβολές στον τρόπο ικανοποίησης ή συχνά δηµιουργούν καινούριες ανάγκες που πρέπει να αντιµετωπισθούν. Καινούριες κοινωνικές ανάγκες δηµιουργούν καινούριες υποχρεώσεις στα παιδιά, ανάγκες π.χ. για διαφορετική εκπαίδευση. Μια πολεµική κοινωνία, µια αγροτική κοινωνία ή µια τεχνολογική κοινωνία, έχουν διαφορετικές απαιτήσεις από τα παιδιά και ικανοποιούν ορισµένες ανάγκες, ενώ καταπιέζουν άλλες.

Θα προσπαθήσω ν' αναφέρω εκλεκτικά µερικές από τις βασικές αλλαγές

στην κοινωνία σήμερα, στον κόσμο ολόκληρο και ειδικότερα στην Ελλάδα και να περιγράψω πολύ περιληπτικά τις θετικές και αρνητικές επιπτώσεις τους στον τρόπο ικανοποίησης των αναγκών του παιδιού στα πρώτα στάδια της ψυχικής του ανάπτυξης. Αυτές οι επιπτώσεις κι ο τρόπος που τις αντιμετωπίζουμε ή θα τις αντιμετωπίσουμε, θα επιδράσουν καθοριστικά στην διαμόρφωση της αυριανής κοινωνίας. Ταυτόχρονα θα υποβάλω μερικές γενικές προτάσεις για τον καλύτερο τρόπο αντιμετώπισής τους. Ειδικότερες προτάσεις, όπως είπα παραπάνω, θα ακουστούν αμέσως μετά, στο στρογγυλό τραπέζι. Μερικές από τις αλλαγές αυτές αφορούν άμεσα την οικογένεια, άλλες είναι γενικότερες κοινωνικές αλλαγές που έχουν όμως εξίσου τεράστια επίδραση στην οικογένεια.

ΑΛΛΑΓΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΑΜΕΣΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

1. Η απελευθέρωση της γυναίκας
2. Η σεξουαλική απελευθέρωση
3. Η δημοκρατικοποίηση της οικογένειας και η αύξηση των δικαιωμάτων του παιδιού
4. Η επίδραση στην οικογένεια των νέων επιστημονικών γνώσεων και θεωριών (η επίδραση δηλ. της μοντέρνας παιδιατρικής, ψυχολογίας, ψυχολογίας και λοιπών σχετικών επιστημών στον τρόπο ανατροφής και εκπαίδευσης του παιδιού).
5. Η διάλυση της εκτεταμένης οικογένειας και ο περιορισμός της στην πυρηνική οικογένεια
6. Η δημιουργία μιας καινούριας εφηβικής κουλτούρας, χωρίς άμεση σύνδεση με την παιδική ή την ενήλικη κουλτούρα

ΓΕΝΙΚΩΤΕΡΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ

1. Η ταχύτατη τεχνολογική ανάπτυξη.
2. Ο αυξανόμενος καταναλωτισμός.
3. Η σοσιαλιστικοποίηση της κοινωνίας τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή. Αυτό κάνει το Κράτος να επεμβαίνει ολοένα και περισσότερο στη ζωή της οικογένειας. Και κάνει πολλούς γονείς ν' απεκδύονται της ευθύνης απέναντι στα παιδιά τους.
4. Η μαζική πληροφόρηση κι επικοινωνία, ιδίως μέσα από την τηλεόραση.
5. Τα οικολογικά προβλήματα (αστικοποίηση, απανθρωπισμός των πόλεων, υπερπληθυσμός, ρύπανση και καταστροφή του περιβάλλοντος).
6. Η απειλή κι ο φόβος μιας πυρηνικής καταστροφής.

Έχοντας υπόψη τις ανάγκες αυτές των κοινωνικών συνθηκών θ' αναφέρω εδώ παρενθετικά, μερικές προτάσεις για μέτρα που πρέπει να λάβει η πολιτεία τώρα και στο άμεσο μέλλον. Οι προτάσεις αυτές θα γίνουν πιο κατανοητές με όσα θα πω στην συνέχεια της ομιλίας μου.

ΓΕΝΙΚΑ ΜΕΤΡΑ

1. Καλύτερη διαφώτιση του κοινού με την παραπέρα οργάνωση των Σχολών Γονέων, των Ιατροπαιδαγωγικών Κέντρων και άλλων συναφών οργανώσεων. Ο πιο σωστός κι αποτελεσματικός όμως τρόπος θα είναι η δημιουργία εύληπτων, ενδιαφερόντων κι επιστημονικά τεκμηριωμένων προγραμμάτων στην τηλεόραση με συνεργασία σωστά καταρτισμένων ειδικών και ειδικών της τηλεόρασης.

Τα προγράμματα αυτά θα αφορούν όλο τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου με ανάλυση της σωματικής και ψυχοκοινωνικής εξέλιξης, του γάμου, των ψυχικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουμε όλοι καθώς και των πιο έντονων ψυχικών διαταραχών. Τέτοια προγράμματα υπάρχουν έξω π.χ. στην Αγγλία και το Κράτος θα μπορούσε να τ' αγοράσει.

2. Εισαγωγή στο Σχολείο, από την αρχή του Δημοτικού μέχρι το τέλος του Λύκειου ενός παρόμοιου σχετικού μαθήματος (θα μπορούσε να ονομασθεί π.χ. "ο άνθρωπος και η ζωή του").

Δεν αναφέρομαι εδώ στη ριζική αναδιάρθρωση των σχολείων, που θα έπρεπε να γίνει, γιατί είναι μάλλον ουτοπικό. Ιδιαίτερα στη χώρα μας το σχολείο είναι σε μεγάλο βαθμό καταπιεστικό, φορτωμένο άχρηστες γνώσεις και δεν προσφέρει τίποτε το ουσιαστικό στα παιδιά. Ούτε καν τα προετοιμάζει σωστά για μια επαγγελματική σταδιοδρομία, που είναι και η δικαιολογία γιατί είναι έτσι.

3. Χορήγηση άδειας τοκετού, τουλάχιστον για 8 μήνες στις γυναίκες.

4. Δημιουργία ειδικού οικογενειακού δικαστηρίου με ειδικά μετεκπαιδευμένους δικαστές, που να ρυθμίζει και να εκδικάζει ότι αφορά το παιδί και την οικογένεια π.χ. το διαζύγιο.

5. Ειδικά μέτρα: Όλο το σύστημα ειδικών υπηρεσιών για το παιδί και την οικογένεια (π.χ. Κέντρα Ψυχικής Υγείας, Παιδοψυχιατρικές Υπηρεσίες κ.λ.π.) τα οποία όμως θα παρουσιασθούν στο στρογγυλό τραπέζι.

Ας επιστρέψουμε όμως τώρα στις μεταβολές των κοινωνικών συνθηκών. Όλες αυτές οι μεταβολές έχουν λάβει χώρα στην διάρκεια του αιώνα μας, οι περισσότερες τα τελευταία χρόνια, τις ζήσαμε και τις ζούμε όλοι μας κι έτσι όλοι γνωρίζουμε την επίδρασή τους στη ζωή μας. Εγώ θα περιοριστώ να υπογραμμίσω τις ειδικότερες επιπτώσεις που έχουν στην ικανοποίηση των αναγκών των παιδιών στα κρίσιμα πρώτα χρόνια της ζωής τους και στην εφηβεία. Δεν θ' αναφερθώ παρά σποραδικά στην επίδραση των γενικότερων κοινωνικών αλλαγών, γιατί δυστυχώς δεν με παίρνει ο χρόνος και θα μιλή-

σω κυρίως για τις μεταβολές που αφορούν έμεσα την οικογένεια.

Στον πρώτο και κρίσιμότερο χρόνο της ζωής αναπτύσσεται η β α σ ι κ ή ε μ π ι σ τ ο σ ύ ν η του βρέφους προς τον κόσμο κι από εκεί πηγάζει η αισιόδοξη ή απαισιόδοξη στάση μας απέναντι στη ζωή. Φορέας και δημιουργός της εμπιστοσύνης αυτής είναι βασικά η μητέρα κι αργότερα ολόκληρη η οικογένεια. Βασικές ανάγκες του βρέφους είναι η τροφή, ο ύπνος και το αίσθημα ασφάλειας. Η ασφάλεια αυτή δημιουργείται με την καθημερινή επανάληψη της ικανοποίησης των αναγκών με τον ίδιο τρόπο από το ίδιο πρόσωπο. Έτσι το βρέφος μαθαίνει να έχει εμπιστοσύνη στο περιβάλλον του και ν' αντιμετωπίζει χωρίς μεγάλο φόβο κι ανασφάλεια τις εξωτερικές απειλές του άγνωστου κόσμου και τις εσωτερικές απειλές από τους άγνωστους μηχανισμούς της λειτουργίας του σώματός του (π.χ. το αίσθημα πείνας, τις εντάσεις στον εντερικό του σωλήνα, τους διάφορους πόνους και το άγχος που προκαλούν οι φαντασιώσεις καθώς προσπαθεί να καταλάβει με τον δικό του τρόπο τον άγνωστο και συχνά απειλητικό κόσμο που το περιβάλλει. Δημιουργείται δηλ. ο πυρήνας της προσωπικότητάς του. Ο θηλασμός, η τακτική και με τον ίδιο τρόπο μεταχείριση από το ίδιο πρόσωπο και η συνεχής σωματική επαφή είναι τα μέσα τα οποία του δημιουργούν το αίσθημα ασφάλειας κι εμπιστοσύνης. Οι περισσότερες ψυχικές διαταραχές αρχίζουν τώρα αν οι ανάγκες αυτές δεν εκπληρωθούν ικανοποιητικά.

Στο δεύτερο χρόνο το παιδί έχει ωριμάσει αρκετά και αρχίζει τους πρώτους πειρατισμούς για να επιβεβαιώσει την αρχόμενη ανεξαρτησία του. Τα μέσα που έχει στη διάθεσή του είναι οι σφιγκτήρες του κι αρχίζει να δοκιμάζει κατά πόσο μπορεί να τους ανοίγει ή να τους κλείνει κατά βούληση. Τότε αρχίζει και η κοινωνικοποίηση του παιδιού μέσω της μητέρας, που αρχίζει να έχει απαιτήσεις από το παιδί, να προσπαθεί δηλ. να μάθει στο παιδί ότι το ανοιγοκλείσιμο των σφιγκτήρων έχει ορισμένους κανόνες, πρέπει να γίνεται σ' ορισμένο χρόνο κι ορισμένο τόπο. Είναι η πρώτη επέμβαση της κοινωνίας στη ζωή του παιδιού κι αυτή αποτελεί τη βάση για να μάθει το παιδί ότι έχει δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις, που συχνά αντιβαίνουν στην απόλαυσή του. Τότε δημιουργείται το αίσθημα της ανεξαρτησίας και αυτονομίας μέσα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο κανόνων ή αντίθετα ένα αίσθημα ντροπής, υποτακτικότητας ή αναρχικής διαμαρτυρίας.

Στο τρίτο χρόνο το παιδί είναι ακόμα πιο ώριμο και παύει να είναι παθητικός ή διαμαρτυρόμενος δέκτης της συμπεριφοράς και των απαιτήσεων των γονιών. Αντίθετα αρχίζει να γίνεται ενεργητικό, να παίρνει πρωτοβουλίες να δημιουργεί τις δικές του σχέσεις με το περιβάλλον. Αυτό συνδιάζεται με την επίταση της σεξουαλικότητάς του και την επικέντρωσή της στα γεννητικά του όργανα. Το αγόρι θέλει να γίνει ενεργητικό, να εισδύσει, να εξερευνηήσει. Στο κορίτσι η ενεργητικότητα αυτή παίρνει μια πιο παθητική μορφή, θέλει να συλλάβει, να αρπάξει ή να γίνει ελκυστικό και να τραβήξει το ενδιαφέρον, την προσοχή και την σεξουαλικότητα του άλλου. Στην περίοδο αυτή η σεξουαλικότητα στρέφεται σαφέστερα προς το γονιό του άλλου φύλου κι έτσι το παιδί μπαίνει στην περίοδο του οιδιποδειακού συμπλέγματος. Από

τον σωστό ή όχι τρόπο που θα επιλύσει το πρόβλημα αυτό, θα εξαρτηθεί ένα μεγάλο μέρος της ζωής του αργότερα, δηλ. οι σχέσεις του με το άλλο φύλο, η απόλαυση της σεξουαλικότητας, η δημιουργία μιας ικανοποιητικής συζυγικής και οικογενειακής σχέσης και σε μεγάλο ποσοστό η δημιουργικότητά του. Η μη ικανοποιητική λύση του θα προκαλέσει τις περισσότερες νευρωτικές διαταραχές, τόσο στην παιδική κι εφηβική ηλικία όσο και στην ενήλικη ζωή.

Οι τρεις αυτές βασικές ανάγκες του παιδιού, που ανέφερα πολύ περιληπτικά, δηλ. η εμπιστοσύνη στο περιβάλλον, η αυτονομία και η διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας, καθορίζουν κατά ένα μέγιστο ποσοστό την διαμόρφωση τόσο της παιδικής όσο και της ενήλικης προσωπικότητας.

Ας δούμε τώρα με δύο λόγια την επίδραση των μεταβολών που επήλθαν στην κοινωνία μας, στις ανάγκες αυτές του παιδιού καθώς και σε δευτερεύουσες ανάγκες που θ' αναφερθούν εκεί που χρειάζεται.

ΑΛΛΑΓΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΑΜΕΣΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

1. Η **απελευθέρωση της γυναίκας**. Η γυναίκα είναι και γίνεται όλο και περισσότερο ελεύθερη, εργάζεται, αυτοπραγματώνεται.

Θετικά στοιχεία: Γίνεται πιο αυτόνομη προσωπικότητα, πιο ισότιμη σύντροφος για τον άνδρα, συνεισφέρει στην οικονομία του σπιτιού, δεν προσκολλάται με παρασιτικό και συναισθηματικό αρρωστημένο τρόπο στα παιδιά της. Είναι πιο ώριμη κι αντικειμενική, γίνεται συναισθηματικά ανεξάρτητη και τελικά καλύτερη μητέρα για το παιδί της.

Αρνητικά στοιχεία: Ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών εργάζεται. Επιστρέφει στη δουλειά σύντομα μετά τον τοκετό και κατά κανόνα δεν θηλάζει το παιδί. Είδαμε όμως την τεράστια σπουδαιότητα του θηλασμού και την σημασία της συνεχούς επαφής παιδιού-μητέρας στον 1ο χρόνο. Υπάρχουν και διαφορετικές απόψεις σ' αυτό το σημείο αλλά η θεμελιακή ανάγκη να παραμείνει η μητέρα με το παιδί, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί επαρκώς. Γνωρίζουμε σήμερα ότι η δημιουργία του δεσμού μητέρας-παιδιού γίνεται ουσιαστικά μεταξύ 3ου και 8ου-10ου μήνα. Θα πρέπει λοιπόν να βρεθεί από την Πολιτεία τρόπος να δίνεται άδεια στις εργαζόμενες μητέρες μέχρι τον 8ο τουλάχιστον μήνα μετά τον τοκετό. Βέβαια, αυτό είναι πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί για οικονομικούς κυρίως λόγους. Αλλά αν η κοινωνία θέλει παιδιά και σωστά παιδιά, πρέπει όλοι να επωμισθούμε κάποτε το βάρος αυτής της απόφασης.

2. Η **σεξουαλική απελευθέρωση** άρχισε μετά τις πρώτες επιδράσεις της Ψυχανάλυσης, γενικεύτηκε μετά το 1960 στις περισσότερες Δυτικές χώρες και τα τελευταία 10 χρόνια και στην χώρα μας.

Θετικά στοιχεία. Εισήγαγε μια καινούρια πνοή ελευθερίας στις σχέσεις γονιών και παιδιών γύρω από το τεράστιο αυτό θέμα κι ελάττωσε σε

κάποιο βαθμό τον πουριτανισμό και την υποκρισία της Ελληνικής οικογένειας γύρω από την σεξουαλικότητα. Άρχισε να γίνεται γνωστό και σχετικά παραδεκτό, τουλάχιστον στα αστικά κέντρα, ότι τα παιδιά έχουν την δική τους σεξουαλικότητα, η οποία πρέπει να καθοδηγείται κι όχι να καταπιέζεται υποκριτικά και συχνά βάνουσα με αποτέλεσμα την πρόκληση ψυχικών τραυματισμών κι απωθήσεων, με ανυπολόγιστες συνέπειες για την σωστή διαμόρφωση της προσωπικότητας. Η απενοχοποίηση του αυνανισμού που τόσα κακά επεσώρευσε στην ψυχική υγεία των παλιότερων γενεών και γενικά η πιο ελεύθερη και σωστή αντιμετώπιση της σεξουαλικότητας προδικάζει βελτιωμένη ψυχική υγεία και δημιουργία καλύτερης συζυγικής και οικογενειακής ζωής για τους νέους.

Α ρ ν η τ ι κ ά σ τ ο ι χ ε ί α : Η έλλειψη σωστής μαζικής διαφώτισης και καθοδήγησης των γονιών από ειδικούς και συχνά η λαθεμένη κοινωνική αντίληψη ότι σεξουαλική ελευθερία σημαίνει ελευθεριότητα και άρση κάθε ελέγχου στην ερωτική επιθυμία, έχει δημιουργήσει αρκετά προβλήματα. Η πρώιμη έναρξη σεξουαλικών σχέσεων, ήδη από τα 13-14 χρόνια, η αδιάκριτη σεξουαλική πολυμιξία στην εφηβεία, οι ανεπιθύμητες κυήσεις που οδηγούν στην έκτρωση ή στην εξώγαμη ανατροφή παιδιών και η αύξηση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων ασθενειών (τελευταία επιδημία: ο έρπης των γεννητικών οργάνων), είναι μερικά από τα προβλήματα, που δεν είναι ακόμη έντονα στην χώρα μας, όπως στο εξωτερικό, αλλά συντομότερα θα γίνουν. Ο διαχωρισμός επίσης της σεξουαλικής πράξης από την γενικότερη ερωτική και συναισθηματική σχέση, δημιουργεί ήδη ψυχικά προβλήματα σε πολλούς νέους, ιδίως κορίτσια, που δεν είναι ώριμα ψυχικά για ν' αντιμετωπίσουν τη σεξουαλικότητα με τη μορφή αυτή. Τα διπλά στάνταρς των γονιών, πάνω στο ίδιο θέμα, περιπλέκουν ακόμη περισσότερο το πρόβλημα. Σωστότερη διαφώτιση των γονιών, ιδίως με προγράμματα στην τηλεόραση, από πραγματικούς ειδικούς, θα βοηθήσει να ξεκαθαρίσουν οι συγκεχυμένες απόψεις και τάσεις των γονιών γύρω από το θέμα αυτό.

3. Η δ η μ ο κ ρ α τ ι κ ο π ο ί η σ η τ η ς ο ι κ ο γ έ ν ε ι α ς και η α ύ ξ η σ η τ ω ν δ ι κ α ι ω μ ά τ ω ν τ ο υ π α ι δ ι ο ύ . Η πατριαρχική αυταρχική οικογένεια, τόσο γνώριμη σε όλους μας στη χώρα μας, υποχωρεί συνεχώς. Απελευθέρωση κερδίζει όχι μόνο η γυναίκα, αλλά και τα παιδιά. Ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας τα παιδιά δεν είχαν τόσα δικαιώματα, τόσο από νομική όσο και από κοινωνική και οικογενειακή άποψη. Ο γονιός δεν μπορεί σήμερα ν' αποφασίζει ανεξέλεγκτα για την τύχη τους. Η παιδική εργασία, ή μάλλον δουλεία, καταργήθηκε. Βάνουσα μέσα, όπως ο ξυλοδαρμός που φτάνει σε βαθμό κακοποίησης είναι πια παράνομος. Όταν ο γονιός υπερβαίνει τα όρια, η Πολιτεία επεμβαίνει κι αναλαμβάνει την κηδεμονία. Όλα αυτά είναι θετικά στοιχεία τεράστιας σπουδαιότητας για τον άνθρωπο.

Υπάρχουν όμως και αρνητικά στοιχεία, ιδιαίτερα στην μεταβατική αυτή περίοδο. Μαζί με την αυταρχικότητα, άρχισε να εκλείπει και η σταθερότητα της οικογένειας και η προσαρμογή στις απαραίτητες κοινωνικά μορφές εξουσίας. Οι γονείς δεν ξέρουν πια πόσο και πότε να επέμβουν και να επιβά-

λουν την δική τους θέληση στα παιδιά. Ο αυταρχισμός αντικαθίσταται συχνά από μια μορφή αναρχίας στην οικογένεια, με προεκτάσεις άμεσες στην σχολική εκπαίδευση και την κοινωνική ζωή, ιδιαίτερα στην εφηβική ηλικία. Η ελευθερία συγχέεται με την ασυδοσία. Πολλοί γονείς καλύπτουν την αμηχανία τους γύρω από το θέμα ή συχνά την αδιαφορία τους για τα παιδιά τους με μια υπερβολική χορήγηση ελευθερίας, σε μια ηλικία που το παιδί κι ο έφηβος χρειάζεται καθοδήγηση και όρια, τόσο στην σεξουαλικότητα όσο και στην επιθετικότητά του, τις οποίες δεν μπορεί ακόμα να χαλιναγωγήσει μόνος του. Τα παιδιά χρειάζονται δημοκρατικά, αλλά ξεκάθαρα όρια για το τι είναι επιτρεπτό, άσχετα αν πάντα θέλουν να υπερβούν τα όρια αυτά. Αλλιώς τους δημιουργείται σύγχυση κι ανασφάλεια κι οδηγούνται σε ανεξέλεγκτες πράξεις αντικοινωνικής συμπεριφοράς, όπως οι καμικάζι ή οι χούλιγκανς των γηπέδων, και τα τελευταία χρόνια και των σχολείων. Για να βρουν την εσωτερική ασφάλεια οδηγούνται τότε συχνά σε περιθωριακές ομάδες που τους δίνουν μια αίσθηση ταυτότητας και μια αίσθηση ότι ανήκουν σε μια ομάδα με τους δικούς της κανόνες.

Το πρόβλημα, νομίζω, ότι θα επιταθεί με το καινούριο Οικογενειακό Δίκαιο, που πολύ σωστά δίνει γονεϊκά δικαιώματα και στον πατέρα και τη μητέρα. Αυτό όμως προϋποθέτει μια σωστή και ώριμη συζυγική σχέση, ενώ γνωρίζουμε ότι οι μισοί τουλάχιστον γάμοι είναι δυσλειτουργικοί. Σε τέτοιους γάμους τα παιδιά παίρνουν διπλά μηνύματα από τους γονείς, πότε φανερά, πότε κρυφά, πότε ασυνείδητα. Η προσοχή εδώ πρέπει να στραφεί στην βελτίωση της συζυγικής συμβίωσης με διαφώτιση των γονιών από ειδικά τηλεοπτικά προγράμματα, Σχολές Γονέων και τα ειδικά Κέντρα Ψυχικής Υγιεινής όπως οι παιδαγωγικοί Σταθμοί.

4. Αυτό μας φέρνει στην επίδραση που έχουν, στην σημερινή οικογένεια οι καινούριες επιστημονικές γνώσεις. Η επίδραση αυτή γίνεται ολοένα και βαθύτερη κι απόλυτα θετική. Οι γονείς διαφωτίζονται περισσότερο και πολύ πιο σωστά για την ανατροφή των παιδιών τους τόσο στη σωματική όσο και στην ψυχική σφαίρα. Στη χώρα μας έγιναν σημαντικότερες επιτεύξεις στον τομέα της σωματικής υγείας, ενώ μόλις τα τελευταία δέκα χρόνια άρχισε μια κάποια ελλειπέστατη και ανεπαρκέστατη, προσπάθεια για την ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας. Αυτό οφείλεται μεταξύ άλλων και στην έλλειψη ενδιαφέροντος από την Πολιτεία και στην σημαντικότερη έλλειψη ειδικών. Οι παιδοψυχίατροι π.χ. στην χώρα μας δεν ξεπερνούν τους 35 ενώ χρειάζονται τουλάχιστον 150.

Τα αρνητικά στοιχεία στην περίπτωση αυτή είναι συχνά αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις των ειδικών, αλλά κυρίως των αυτοδιοριζόμενων "ειδικών", ιδιαίτερα στη χώρα μας, όπου κατά τη σωστή ρήση του Τσαρούχη: "είσαι ό τι δηλώσεις". Οι απόψεις των σωστά εκπαιδευμένων ειδικών δεν συγκρούονται τόσο πολύ μεταξύ τους. Υπάρχουν οι βασικές γνώσεις, πάνω στις οποίες συμφωνούν όλοι. Ο κίνδυνος της σύγχυσης προέρχεται από τους μη ειδικούς, που ενίοτε είναι καλοί επιστήμονες σε άλλους τομείς κι όμως θεωρούν δικαίωμά τους ν' αναφέρονται με απολυτότητα σε θέματα

που απαιτούν μια βαθιά γνώση και πολύχρονη εμπειρία της ψυχολογίας του παιδιού και της οικογένειας. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά, βρίθουν τα τελευταία χρόνια από σωστές κι από άστοχες απόψεις διαφόρων ειδικών ή μη, όλες διατυπωμένες με φαινομενική εγκυρότητα, που καλλιεργούν σύγχυση στους γονείς και τους εκπαιδευτικούς. Σ' αυτό συντείνει όπως ανάφερα, κι η έλλειψη πραγματικά καταρτισμένων ειδικών στον τόπο μας. Δεν υπάρχει πανεπιστημιακή έδρα και συστηματική διδασκαλία Παιδοψυχιατρικής. Μέχρι σήμερα δεν υπήρχε πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ψυχολογία. Δεν υπάρχει εκπαίδευση στο επάγγελμα του ειδικού παιδοψυχοθεραπευτή ή του ψυχοθεραπευτή οικογένειας (με ελάχιστες εξαιρέσεις, που εκπαιδεύτηκαν στο εξωτερικό). Χρειάζεται ουσιαστικότερη επιμόρφωση των Παιδιάτρων στα θέματα ψυχικής υγείας του παιδιού και της οικογένειας, γιατί οι παιδιάτροι είναι αυτοί που αντιμετωπίζουν τα περισσότερα περιστατικά (το Συνέδριο αυτό είναι δείγμα μιας τέτοιας προσπάθειας).

5. Η διάλυση της εκτεταμένης οικογένειας κι ο περιορισμός στην πυρηνική οικογένεια (αποτέλεσμα μεταξύ άλλων της βιομηχανικής ανάπτυξης και του αστισμού) δημιούργησε μια καλύτερη, πιο ώριμη συζυγική σχέση. Έπαψε η έντονη εξάρτηση από τους γονείς και οι επεμβάσεις. Το ζευγάρι άρχισε να πλησιάζει ο ένας τον άλλο σαν ενήλικοι, συναισθηματικά κι ερωτικά, ενώ στην εκτεταμένη οικογένεια συχνά η συναισθηματική επένδυση παρέμενε στους γονείς. Έχει όμως και πολλά αρνητικά στοιχεία. Άρχισε να εκλείπει το κλίμα ενός ευρύτερου υποστηρικτικού δικτύου, όπως οι συγγενείς. Τα παιδιά δεν έχουν την δυνατότητα της καθημερινής επαφής με παππού και γιαγιά. Η μοναξιά των συζύγων, όταν η σχέση δεν είναι καλή γίνεται μεγαλύτερη. Γενικά η εκτεταμένη οικογένεια που ακόμη υπάρχει στον τόπο μας, όταν είναι καλή, προσφέρει πολλά θετικά στοιχεία. Όταν οι σχέσεις είναι φανερά ή κρυφά κακές, μπορεί να ζημιώσουν σημαντικά την συζυγική σχέση ή συχνά την ανατροφή των παιδιών.

Το διαζύγιο έγινε ευκολότερο στην πυρηνική οικογένεια που είναι καλό. Δεν μέναν πλέον σε μία σχέση ψυχολογικά εξοντωτική που είναι εξίσου ζημιογόνα και για τα παιδιά. Η ευκολία του διαζυγίου όμως θεσπίστηκε, ενώ η ωριμότητα και η σωστή πληροφόρηση για τα συνειδητά και ασυνειδητά προβλήματα του γάμου είναι σε χαμηλό επίπεδο, με συνέπεια την επανάληψη δύο ή και περισσότερων κακών γάμων. Γι' αυτό και πρέπει να δημιουργηθούν τα ειδικά Οικογενειακά Δικαστήρια που ανάφερα παραπάνω.

6. Τέλος μια σημαντική αλλαγή που ήρθε απ' έξω σχεδόν απότομα στη χώρα μας τα τελευταία 10 χρόνια είναι η πρόωρη σχεδόν απομάκρυνση του εφήβου από την οικογένεια και η δημιουργία μιας ιδιαίτερης εφηβικής κουλτούρας, σε βαθμό που δεν εμφανίστηκε σε άλλες εποχές όπου πάντα οι έφηβοι ήταν κάτω από την άμεση εποπτεία κι επίδραση είτε της οικογένειας και του σχολείου, είτε του Κράτους (η στρατολόγηση των νέων στην αρχαία Σπάρτη ή στα φασιστικά καθεστώτα) το στοιχείο αυτό θα γίνει σύντομα πολύ εντονώτερο στη χώρα μας.

Θ ε τ ι κ ά σ τ ο ι χ ε ί α : η ανεξαρτητοποίηση των νέων από την επιρ-

ροή και συχνά τις "δαγκάνες" της εξάρτησης από τους γονείς (στην Ελλάδα αυτό γινόταν απαράδεχτα αργά για πολλούς κοινωνικοοικονομικούς λόγους).

Έφερε όμως ήδη και τα πρώτα αρνητικά στοιχεία: πρόωρη σεξουαλική δραστηριοποίηση, νεανική παραβατικότητα κι εγκληματικότητα, ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες κι εκτρώσεις, τον, συχνά κενό, κόσμο της καφετέριας και της ντίσκο, τον εκκωφαντικό θόρυβο της κακής μοντέρνας μουσικής, την αποκοπή τους κι από την οικογένεια κι από το σχολείο κι από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Δημιούργησε μια επιφανικότητα στις σχέσεις, έναν απελπισμένο μηδενισμό, μια μοναξιά με ένα από τα αποτελέσματα, την κατακόρυφη άνοδο των αυτοκτονιών ή των αποπειρών, σ' όλο τον κόσμο και τελευταία και στη χώρα μας.

Πώς εξηγούνται όλα αυτά;

Θ' αναφερθώ μόνο σ' ένα από τα προβλήματα της πολύπλοκης ψυχολογίας των εφήβων: την αντιμετώπιση του θανάτου. Για πρώτη φορά ο έφηβος αισθάνεται έτσι έντονα, αποκαλυπτικά θα έλεγα, το μεταφυσικό ρίγος της βεβαιότητας του θανάτου. Σπάνια μιλούν γι' αυτό στους γονείς, στους δασκάλους ή τους φίλους τους. Σχεδόν πάντα στον ψυχοθεραπευτή. Για πρώτη φορά ο έφηβος αισθάνεται την μοναξιά, που φέρνει η συνειδητοποίηση του θανάτου, και πασχίζει να βρει ένα νόημα στη ζωή — κι ιδιαίτερα στη ζωή του. Η μόνη παρηγοριά και διέξοδος —όχι βέβαια λύση— από το υπαρξιακό άγχος, είναι η διαπροσωπική σχέση, ο έρωτας με την γενική έννοια, η επαφή και η μέθεξη με ένα πρόσωπο, μια κοινωνική ομάδα, μια ιδέα που απαλύνει το άγχος της προσωπικής εκμηδένισης, κάνοντάς μας μέρος μιας ολότητας — σε ψυχαναλυτική ομολογία μια επιστροφή στον παράδεισο της μήτρας, στην αρχαϊκή Μητέρα-Γη, όπου δεν υπήρχε αίσθηση του χρόνου, αίσθηση της ατομικότητας κι άρα αίσθηση αποχωρισμού.

Η αναζήτηση της μήτρας γίνεται η αναζήτηση ενός κόσμου όμορφου, ηθικού, αγγελικά πλασμένου, όπως έγραψε κι ο Σολωμός. Ο ρομαντικός κι ο ιδεαλιστικός αυτός κόσμος του εφήβου, έγινε πάντα, αλλά ιδιαίτερα, στην εποχή μας ευκαιρία για εμπορευματοποίηση και στρατολόγηση. Του προσφέρεται μια κοινωνία που κάθε άλλο παρά όμορφη, ηθική κι αγγελικά πλασμένη είναι. Κι αισθάνεται προδωμένος. Εμείς οι ενήλικοι, οι γονείς, που περάσαμε την ίδια εμπειρία κι αναγκαστήκαμε να προσγειωθούμε, χάνοντας στην διαδικασία το πιο ανθρώπινο, το πιο πολύτιμο κομμάτι του εαυτού μας, του προσφέρουμε τον ίδιο συμβιβασμό. Γι' αυτό ο έφηβος απορρίπτει τους γονείς, το σχολείο, την κοινωνία. Θέλει κάτι άλλο. Η εφηβεία είναι η μόνη εποχή που οι περισσότεροι άνθρωποι είναι τίμιοι με τον εαυτό τους, τις ιδέες τους, τα συναισθήματά τους.

Και δεν έχω καμιά απάντηση, έξω από τις τετριμένες κοινοτυπίες, να πω όταν με ρωτά το παιδί μου ή ο έφηβος που βλέπω για θεραπεία: "γιατί να είναι έτσι ο κόσμος; Αλλιώς μου τον παρουσίασαν ή τον νόμιζα όταν ήμουν παιδί;".

Οι περισσότεροι έφηβοι συμβιβάζονται, σαν κι εμάς κι ενσωματώνονται στην κοινωνία μας, την κοινωνία των λογικών, προσγειωμένων, συμβιβασμένων και κάπου βαθιά, πληγωμένων ανθρώπων. Κι αντί για τον όμορφο κόσμο αρχίζουν κι αυτοί να συσσωρεύουν και να καταναλίσκουν αυτά που προσφέρει η τεχνολογική, καταναλωτική κοινωνία μας: φαγητό, διάφορες ηλεκτρονικές συσκευές και παιχνίδια (τηλεόραση, *Hi fi* κ.λ.π.), εύκολο σεξ και χρήμα για ν' αγοράστούν αυτές οι απολαύσεις.

Για πρώτη φορά όμως στην ιστορία της ανθρωπότητας η δική μας γενιά και τα παιδιά μας, οι νέοι έφηβοι, αισθάνονται διπλά προδωμένοι και φοβισμένοι. Όχι μόνο δεν υπάρχει αγγελικός κόσμος, όχι μόνο ότι φάμε, ότι πούμε κι ότι διασκεδάσουμε γιατί στο τέλος θα πεθάνουμε, αλλά ο θάνατος μπορεί να έλθει από στιγμή σε στιγμή για ολόκληρη τη ζωή στον πλανήτη μας. Ο φόβος της πυρηνικής καταστροφής, με την απτότητά της, την αδυναμία προσωπικής διαφυγής, έχει επηρεάσει πολύ περισσότερο απ' ότι φανταζόμαστε τη νέα γενιά, περισσότερο από εμάς. Γιατί σήμερα υπάρχει η τηλεόραση, η μαζική άμεση, ζωντανή, έγχρωμη πληροφόρηση, που προσφέρει στο παιδί και τον έφηβο ένα καταιγισμό πληροφόρησης και κυρίως ζωντανών εικόνων, όπου το συνηθέστερο μήνυμα είναι η καταστροφή κι ο θάνατος από τα αστυνομικά και *western films*, μέχρι την πραγματική φρίκη του πολέμου, του θανάτου μπρος στα μάτια μας. Μπροστά στο καθημερινό αυτό σφυροκόπημα, ο έφηβος αναδιπλώνεται στον εαυτό του, απωθεί και μεταβιβάζεται, κατά τη μεγάλη πλειοψηφία του. Γίνεται εμείς.

Ένα ποσοστό αντιδρά με διαταραχές, όπως λέμε, συμπεριφοράς, γίνεται περιθωριακός της δράσης ή περιθωριακός της νεύρωσης. Με τους πρώτους ασχολείται η Αστυνομία, με τους δεύτερους οι ψυχίατροι. Και προσπαθούμε κι οι δύο μας να τους επαναφέρουμε στον "σωστό" δρόμο, στην προσαρμογή στον κόσμο μας. Γιατί δεν υπάρχει άλλο πλοίο, άλλη οδός. Πολλοί από εμάς προσφέρουν σαν αντάλλαγμα το όραμα μιας άλλης, καλύτερης κοινωνίας. Αυτό τον σκοπό έχουν οι θρησκείες και τα διάφορα πολιτικά συστήματα. Ο φόβος όμως της πυρηνικής καταστροφής το κάνει λιγότερο ελκυστικό, λιγότερο πιθανό αυτό το όραμα. Κι η μόνη διέξοδος του εφήβου, όπως και για μας, είναι να ζήσει το εδώ και τώρα, γιατί το αύριο ίσως να μην υπάρχει.

Γι' αυτό και οι νευρώσεις, τα προβλήματα για τα οποία έρχονται οι άνθρωποι στον ψυχοθεραπευτή, έχουν αρχίσει ν' αλλάζουν. Ολοένα μεγαλύτερος αριθμός εφήβων κι ενηλίκων έρχεται χωρίς συγκεκριμένα ψυχιατρικά συμπτώματα. Περιγράφουν ένα κενό μέσα τους, μια αδιαφορία και πλήξη για τη ζωή, μια αδυναμία εμπλοκής στις κοινωνικές σχέσεις, μια έλλειψη ουσιαστικών διαπροσωπικών σχέσεων. Δημιουργείται μια αναδίπλωση σε έναν εαυτό, που δεν τους αρέσει και πολύ, μια ναρκισσιστική συναισθηματική επένδυση σ' έναν άδειο εαυτό, ενώ ο άνθρωπος του αιώνα μας είναι πολιτικοποιημένος όσο ποτέ, πληροφορημένος όσο ποτέ, ταξιδεμένος όσο ποτέ, ζει στην πιο μαζική κοινωνία που υπήρξε ποτέ, κάπου έχει χάσει τον

τον εαυτό του κι αισθάνεται μόνος. Κι αυτό γιατί η τεχνολογική ανάπτυξη δεν συμβάδισε με την ψυχική. Τι ωφελήσεται ο άνθρωπος αν κερδίσει τον κόσμο και απολέσει την ψυχήν αυτού; είπε κάποτε ο Χριστός. Δεν μιλώ βέβαια καθόλου ενάντια στην τεχνολογική ανάπτυξη. Κανείς δεν θα ήθελε τον τρόπο ζωής που υπάρχει στις υπανάπτυκτες χώρες. Στην Ελλάδα που ζήσαμε στην καταπίεση της φτώχειας και της μιζέριας και τώρα είμαστε σ' ένα στάδιο ανάπτυξης, κανείς, νομίζω δεν θα ήθελε, να ξαναγυρίσουμε στον παλιό καλό καιρό, που ήταν καλός μόνο στις αναμνήσεις των παλιότερων από μας. Αλλά "ουδέν καλόν αμιγές κακού". Η ψυχολογική ανάπτυξη του ανθρώπου παραμελήθηκε. Ο άνθρωπος έχει την συνειδητή και ασυνείδητη ζωή ψυχική ζωή, που καθορίζει εξουσιαστικά τις πράξεις της συνειδητής ζωής. Η επιθετικότητα, είτε είναι εγγενής, όπως υποστηρίζουν πολλοί, είτε αποτέλεσμα των ματαιώσεων που υφίσταται το βρέφος και το παιδί, όταν έρχεται στον κόσμο παραμένει ακόμη σε πρωτόγονη μορφή, ανεξέλεγκτη.

Κάπου όλοι νιώθουμε ψυχολογικά σαν τα παιδιά που βρίσκονται ξαφνικά σ' ένα κόσμο μεγάλων, που συχνά δεν τους αρέσει, αλλά δεν έχουν καμιά δύναμη να τον αλλάξουν ή τουλάχιστον να τον επηρεάσουν σημαντικά. Κι όπως τα παιδιά και οι έφηβοι, αντιδρούμε τότε με επιθετικότητα (βλ. οι συνεχείς, συχνά παράλογοι, πόλεμοι που γεμίζουν την οθόνη της τηλεόρασής μας κάθε μέρα), τότε με απόσυρση σε μια ηδονιστική ναρκισσιστική απομόνωση στην καθημερινότητα της ζωής μας, που όμως κρύβει στο βάθος κάποια κατάθλιψη, παράπονο, αμηχανία, φόβο και μοναξιά.

Θα τελειώσω παρουσιάζοντας με δυο λέξεις ένα πραγματικό κλινικό περιστατικό, που δείχνει την επίδραση αυτής της πραγματικότητας πάνω στο παιδί. Πριν από 1 μήνα ήρθε στο ιατρείο μου μια μητέρα με το παιδί της να με συμβουλευθεί.

Το παιδί ήταν ένα χαριτωμένο γλυκό κοριτσάκι 6 ετών. Το σύμπτωμα: δεν μπορούσε να κοιμηθεί καθόλου κι έκλαιγε όλη τη νύχτα, τόσο που δεν μπορούσε να πάει σχολείο την επομένη. Το ελαφρύ υπνωτικό που είχε δώσει ο παιδίατρος βοήθησε κάπως, αλλά η κατάσταση συνεχιζόταν. Η παιδοψυχιατρική συνέντευξη αποκάλυψε τα εξής: η μητέρα είχε επισκεφθεί το Πολυτεχνείο, όταν γιορταζόταν η επέτειος, μαζί με το παιδί. Όταν η μικρή είδε φωτογραφίες σκοτωμένων νέων φοβήθηκε και ρώτησε τη μητέρα της που της είπε ότι οι φοιτητές ζητούσαν ελευθερία και οι κακοί άνθρωποι της χούντας τους σκότωσαν. Μετά από μερικές μέρες είδε στην τηλεόραση δύο προγράμματα, ένα ήταν μάλλον οι ειδήσεις για τον πόλεμο Ιράν-Ιράκ, με αρκετούς νεκρούς στην οθόνη και το άλλο ένα ντοκυμανταίρ για τον πυρηνικό όλεθρο, όπου πήρε το μήνυμα ότι ένας τέτοιος πόλεμος είναι πιθανός κι ότι όλοι θα πεθάνουμε από ραδιενέργεια, αν γινόταν. Από τότε δεν μπορούσε ή μάλλον δεν ήθελε να κοιμηθεί. Η αυπνία ήταν επαγρύπνηση, ήταν μια μορφή άμυνας απέναντι στην πιθανότητα του θανάτου. Γιατί όπως μου είπε, "αν κοιμηθώ μπορεί να γίνει πόλεμος και να σκοτωθώ, όμως δεν θέλω να πεθάνω". Βέβαια η περαιτέρω ψυχαναλυτική διερεύνηση πιθανόν να δείξει

ότι ο φόβος αυτός συνδέεται με εσωτερικούς ασυνείδητους φόβους θανάτου, που οφείλονται σ' ένα άλλο άγχος αποχωρισμού από την μητέρα ή ακόμη πιθανότερο ένα άλυτο οιδιποδειακό πρόβλημα που συχνά εμφανίζει παρόμοιους φόβους. Αλλά ακόμη κι αν βρεθεί κάτι τέτοιο, η περίπτωση δείχνει σαφώς την επίδραση των προβλημάτων της κοινωνίας πάνω στον ψυχισμό του παιδιού. Ο φόβος της πυρηνικής καταστροφής είτε ενήργησε στην περίπτωση αυτή σαν γενεσιουργό αίτιο ή σαν εκλυτικό αίτιο μιας ασυνείδητης ψυχοσύγκρουσης, δημιούργησε ένα εντονώτατο πρόβλημα σ' ένα παιδί, που μέχρι σήμερα δεν είχε παρουσιάσει κανένα απολύτως πρόβλημα – τουλάχιστον φαινομενικά.

Γι' αυτό κλείνοντας, επαναλαμβάνω, όσο κι αν είναι σχετικά ουτοπική για σήμερα η προτροπή, ότι ο άνθρωπος, πρέπει να συνειδητοποιήσει τις εσωτερικές ασυνείδητες ψυχικές λειτουργίες, για να μπορέσει να γίνει πιο λογικός και να ελέγχει την επιθετικότητα που υπάρχει μέσα του και στην κοινωνία που δημιούργησε. Αλλιώς μας περιμένει η καταστροφή ή μια αυταρχική, αυτοματοποιημένη, ανελεύθερη, μηχανική κοινωνία.

Μην ξεχνάμε ότι η κοινωνία αυτή, "ο Θαυμάσιος Καινούριος Κόσμος" (*Brave New World*) του *Huxley* και του "αγροκτήματος των ζώων" (*Animal Farm*) του *George Orwell*, έχει ημερομηνία έναρξης το 1984.